

ДІЙСНА ВОЛЯ ОСІБ У ФІКТИВНИХ ТА УДАВАНИХ ПРАВОЧИНАХ

Розглянуто основні риси та відмінності фіктивних й удаваних правочинів. Визначено сутність пороків волі осіб, які вчиняють такі правочини, та підстави для визнання їх по суду недійсними. На матеріалах судової практики проаналізовано способи доведення порушення вимог закону про досягнення сторонами правочину певної мети. Приділено увагу наслідкам недійсності фіктивних та удаваних правочинів.

Ключові слова: фіктивні, удавані, правочини, недійсність, мета, воля.

Серед недійсних правочинів окремо виділяють фіктивні та удавані. Їх дефініції містяться у статтях 234 і 235 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України): фіктивний – це правочин, вчинений для вигляду, без наміру створити відповідні йому правові наслідки; удаваний правочин – це такий, що вчинений з метою прикрити інший правочин. За наявності схожих рис між цими недійсними правочинами, вони мають і відмінності, які слід враховувати при вирішенні справ судом.

Важливість з'ясування специфічних рис обох недійсних правочинів доводять наукові дослідження, що проводились А. Єщенко, І. Р. Калауром, В. О. Кучер, О. Отрадновою, М. М. Сибільовим, І. В. Спасибо-Фатєєвою, М. А. Спаською, С. В. Томчишеним та іншими українськими цивілістами. Однак судова практика доводить потребу в розв'язанні проблем, які виникають при доведенні недійсності фіктивних та удаваних правочинів. Тому *метою цієї статті* є виявлення дійсної волі осіб, які вчиняють фіктивні та удавані правочини. *Завданнями*, які при цьому постають, є оцінка аргументації на підтвердження вад волі сторін цих правочинів, причини їх вчинення та наслідки визнання цих правочинів недійсними.

Передусім слід вирішити, до якої групи недійсних правочинів відносяться фіктивні й удавані правочини. Висловлюються різні позиції з цього приводу: і що вони являють собою правочини з пороками волі [11, с.84; 8, с. 86; 13, с.59], і

з пороками змісту (протизаконні правочини) [2, с. 291], очевидно тому, що вони суперечать закону або правочинам з пороками змісту [4, с. 76], і як окрему групу недійсних правочинів внаслідок того, що вони хоч і виявляють відому схожість з правочинами, що мають пороки волі, проте зазвичай такі правочини здійснюються з якою-небудь протиправною метою [1, с. 239].

Дійсно, важко однозначно оцінити фіктивні й удавані правочини, попри те, що існує така окрема умова дійсності правочинів як їх вчинення з певною метою, до якої сторони прагнуть (ч. 5 ст. 203 ЦК України). Разом із тим у таких правочинах безумовно мають місце пороки волі. За змістом дані правочини формально відповідають закону, але дійсна воля їх сторін не відповідає волевиявленню. Очевидно, що воля осіб, які їх вчиняють, деформована, оскільки вона була спрямована абсолютно на інший результат, який не був явним при вчиненні удаваного правочину, або взагалі цей результат і не переслідувався при укладенні фіктивного правочину.

На відміну від правочинів, вчинених під впливом помилки, обману, насильства, погрози, які, безперечно, недійсні через порок волі, оскільки ззовні виявляється тиск на волю сторін, унаслідок чого при волевиявленні вона спотворюється, при вчиненні фіктивних і удаваних правочинів на волю сторін ніхто не впливає. Навпаки, дійсна воля ховається самими сторонами і не виявляється при волевиявленні. В усіх цих випадках має місце «незбіг зробленого волевиявлення з дійсною волею сторін» [14].

Тому фіктивні та удавані правочини відрізняються від інших недійсних правочинів, вчинених з пороками волі. Законодавець виділяє їх в окремий різновид недійсних правочинів – правочини з пороками мети.

Проте воля може породжувати цивільні права та обов'язки, тільки якщо вона не спрямована на порушення закону, що при вчиненні фіктивних і удаваних правочинів не рідкість. У цьому випадку виявлення дійсної волі сторін необхідне для того, щоб присікти правопорушення.

Відмінності між фіктивними й удаваними правочинами виявляються при їх аналізі й полягають в істинності волі сторін. Так, фіктивний правочин по суті

є ніщо інше, як інсценування правочину [4, с. 76]. Саме такий його характер довести досить непросто, оскільки він підтверджується тільки непрямими доказами, і, як наслідок, тільки їх сукупність допомагає переконати суд в уявному характері правочину. Подібне інсценування покликане створити враження прояву волі осіб зробити щось, що ззовні сприймається як правочин. При цьому таке інсценування не обов'язково є дією, можливо і бездіяльність, якщо воно зовні виглядає як прояв волі особи.

Проте, як правило, все ж таки укладення фіктивного правочину починається з активної дії і, більш того, найчастіше сторони такої операції прагнуть втілити її в письмову форму, нерідко нотаріально посвідчену. При цьому умови правочину, як правило, відповідають всім вимогам закону. Це робиться для того, щоб згодом подати «безперечні» докази своїх прав [10, с. 34], зокрема в суді, якщо такий правочин заперечується з метою довести його фіктивність. Згодом же подальша поведінка сторін фіктивного правочину характеризується як бездіяльність, оскільки для цього правочину характерне саме те, що сторони реально свої права й обов'язки не виконують (майно не передається, оплата не проводиться і т. ін.).

І навпаки: якщо сторони (або хоч би одна сторона правочину) його виконала або приступила до виконання, відсутні підстави визнавати правочин фіктивним. Адже відпадає та основна якість фіктивності правочину, що і дозволяло сумніватися насправді у спрямованості волі її сторін на досягнення певних наслідків.

У п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – ВСУ) № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [6] вказується на необхідність враховувати, що саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний.

Проте одне лише невиконання умов договору ще не дає підстав для висновку про фіктивність правочину. Так, у суду немає підстав визнавати правочин фіктивним тільки тому, що покупець не сплатив вартість спірного майна, а продавець його не передав і використовував по своєму призначенню з наступних підстав.

По-перше, договір купівлі-продажу (як і численні інші договори), що заперечується, є консенсуальним правочином, виконання якого може відбуватися згодом, а іноді цей правочин умовний, виконання якого пов'язане з настанням передбаченої сторонами умови. По-друге, у будь-якому випадку невиконання обов'язків за договором не може бути єдиним доказом фіктивності правочину, але в сукупності з іншими доказами суд має право зробити висновок про його фіктивність. Наприклад, якщо буде встановлено як підстави визнання правочину фіктивним такі факти: знаходження посадових осіб продавця і покупця в споріднених відносинах, відсутність факту реальної передачі, тривале невиконання зобов'язань покупцем по оплаті устаткування, незастосування продавцем відповідальності за прострочення, здійснення одночасного керівництва діяльністю і покупця і продавця однією і тією ж особою.

Усі названі обставини є об'єктивними – як ті, що висувуються як підстави для заперечування правочину (як правило, його невиконання), так і ті, що встановлені при розгляді спору судом, про що йшлося вище. Разом із тим не менш, а можливо й більш важливою, є суб'єктивна сторона даної проблеми – ставлення сторони (сторін) правочину до самого правочину, тобто до самої волі, до її виразу і мети правочину. Так, ВСУ абсолютно справедливо відмітив, що для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину.

Встановити фіктивність правочину – це не тільки однозначно зробити висновок про те, що воля сторін ущербна, сторони не прагнули до настання тих наслідків, які іманентно виходять із вчинення подібних правочинів, тобто найближчу мету фіктивного правочину – створити видимість правочину, а й

встановити віддалену його мету – отримати яку-небудь перевагу для сторін або однієї з них (приховати майно від кредиторів, від конфіскації тощо). При тому, що наявність найближчої мети – створення видимості правочину навіть обґрунтувати досить важко, цьому допомагає встановлення віддаленої мети фіктивного правочину, про що зазвичай свідчать: наявність вимог кредиторів, підтвержені виконавчими документами або вироком суду про призначення покарання у вигляді конфіскації, та інші обставини, настання яких сторонам або одній з них не вигідно.

У правозастосовчій практиці вироблено певні правила виявлення найближчої мети фіктивного правочину. Так, якщо мета, що переслідується системою дій, може бути досягнута економнішим шляхом, тобто за допомогою меншої кількості правочинів, зайві ланки ланцюга слід розглядати як направлені на інші цілі, і перш за все, ухилення від сплати податків або звернення стягнення на користь кредиторів. Ще одним свідомством фіктивності правочину є те, що якщо мета досяжна із залученням меншого майна, то законне припущення про те, що зайве майно відводиться з-під якої-небудь форми відповідальності [9].

Відмінна ситуація у разі вчинення удаваного правочину. Зовнішні ознаки удаваного правочину інші. На відміну від фіктивного, удаваний правочин, тобто правочин, який вчинений з метою прикрити інший правочин, переслідує мету виникнення правових наслідків, але не тих, які афішуються фактом його вчинення. Фактично сторони прагнуть до вчинення іншого правочину. Дефектність прикриваючого правочину очевидна.

Тобто удаваний правочин вчинюється для прикриття іншого правочину, внаслідок чого в наявності два правочини – що прикривається, тобто прихований, і удаваний – такий, що прикриває перший правочин.

Проте встановити таку наявність так само непросто, як і у разі фіктивного правочину – також воля сторін цього правочину інша, ніж сприймана як наслідок зовнішніх дій. Тобто очевидно, що воля і волевиявлення в цьому випадку істотно розходяться. І причиною цьому є приховування дійсної мети

правочину. Очевидно, схожість фіктивного й удаваного правочину полягає і в тому, що прикриваючий правочин є за своєю суттю фіктивним, оскільки він не спрямований на досягнення тих наслідків, які очікуються саме від такого роду правочинів. Водночас якщо для фіктивного правочину цього і достатньо, то абсолютно інакша ситуація з удаваним правочином. Його мета полягає не тільки в тому, щоб приховати дійсну волю сторін, а й породити інші наслідки, які випливають із правочину, що прикривається. Саме в цьому і полягає дійсна воля сторін удаваного правочину.

Для кваліфікації удаваного правочину важливо, щоб частина умов удаваного і прихованого правочину збігалася. Без такого часткового збігу вчинення удаваного правочину неможливе, оскільки не може, наприклад, договір комерційної концесії маскувати договір ренти. Звичайно, обидва правочини мають однакову або споріднену правову спрямованість, наприклад, на передачу майна у власність або в користування.

Інші ж умови удаваного і прихованого правочину не збігаються. Це і дозволяє виявити, що перший правочин лише прикриває другий. Обставини, що свідчать про невідповідність дій, здійснюваних сторонами, і волі, яка виражена в прикриваючому правочині, вочевидь легко довести, оскільки часто очевидна їх невідповідність. Так, прикриваючий правочин, на відміну від прихованого, сторонами не виконується; відповідні права і обов'язки сторонами не реалізуються. Сторони правочину виконують тільки ті обов'язки та реалізують ті права, що випливають із прихованого правочину.

На практиці виникають труднощі при розмежуванні фіктивних і удаваних правочинів та застосуванні правових наслідків таких правочинів. Так, у справі за позовом першого заступника прокурора м. Чернігова в інтересах *Г. М., Г. О.* до *П. О.* про визнання недійсним договору купівлі-продажу квартири з підстав недодержання вимог, передбачених частинами 3 та 5 ст. 203 ЦК України, суд першої інстанції дійшов помилкового висновку про те, що укладений правочин є фіктивним як вчинений без наміру створення правових наслідків, зумовлених ним, з посиланням на положення частин 3, 5 ст. 203, ч. 2 ст. 234, ч. 1 ст. 215 ЦК

України. Апеляційний суд таке рішення місцевого суду скасував з ухваленням нового рішення про визнання укладеного договору удаваним згідно з положеннями частин 3, 5 ст. 203, статей 215, 235 ЦК України, оскільки сторони вчинили дії з виконання умов договору позики: одна сторона передала, а друга – прийняла у борг гроші, що призводить до правових наслідків, на відміну від фіктивного правочину. Апеляційний суд дійшов висновку, що спірний правочин вчинено сторонами для приховування іншого правочину, а тому визнав, що сторонами укладено договір позики [7].

Верховний Суд України вказує, що суб'єкт, який вимагає визнання правочину недійсним як укладеного з метою приховати інший правочин, повинен довести, що правочин укладений з такою метою [7]. При цьому позивач повинен вказати, який інший правочин приховується з допомогою укладеного правочину.

Як і у випадку з фіктивним правочином, удаваний здійснюється навмисно. При цьому очевидно, що слід вести мову про вину у формі умислу, оскільки здійснити ці правочини з необережності або випадково не можна. У той же час важливим є питання про те, чи повинен мати місце намір обох сторін правочину або достатньо наміру лише однієї з них. З наведеної вище позиції ВСУ виходить, що він дотримується першої точки зору.

В Узагальненні судової практики [7] ВСУ більш розгорнуто мотивує цю позицію, вказуючи на те, що спільною ознакою фіктивного та удаваного правочинів є те, що розбіжність між волею та її зовнішнім виявом стає наслідком навмисних дій його учасників, які мають за мету одержання певної користі всіма або принаймні одним із них. Різниця полягає в тому, що за удаваним правочином настають інші права та обов'язки, ніж ті, що передбачені ним. За удаваним правочином обидві сторони свідомо, з певною метою, документально оформлюють правочин, але насправді між ними встановлюються інші правовідносини.

Такої ж думки дотримуються більшість учених. Так, слід погодитися з твердженням про те, що у фіктивних і удаваних правочинах обидві сторони

висловили не те, що вони насправді мали на увазі, для того, щоб замаскувати свої дійсні задуми [8, с. 86; 5, с. 94]. Вірно і те, що інакше одна із сторін має можливість реалізувати укладений правочин. Відсутність тільки у однієї із сторін наміру породити правові наслідки не повинна порочити правочин, оскільки цим можуть бути порушені інтереси іншої, добросовісної сторони [12]. Не виключається й ситуація, коли одна сторона мала намір укласти правочин, помиляючись або обманюючись, а інша своєю пасивною поведінкою створювала можливість це зробити, хоча й не переслідувала такої мети.

Дійсно, наміру одного з учасників на вчинення двома суб'єктами удаваного правочину недостатньо. Сторони повинні переслідувати спільну мету і досягти домовленості за всіма істотними умовами того правочину, який прикриває юридично оформлений правочин.

Не менш важливо з'ясувати й те, з якою метою сторони вчиняли удаваний правочин. ВСУ, узагальнюючи розглянуті судами справи, стверджує, що найчастіше за удаваним договором дарування приховувався договір купівлі-продажу. Робилося це здебільшого для перешкодження у здійсненні іншим співвласником права переважної купівлі, а також для приховання справжніх доходів, отриманих від забороненої діяльності.

У судовій практиці велику кількість становлять договори дарування, з допомогою яких приховувалися договори довічного утримання. Так, рішенням Котелевського районного суду Полтавської області за позовом *М.* до *П.* договір дарування житлового будинку було визнано удаваним на підставі ст. 235 ЦК України як вчиненого для приховання договору довічного утримання. Проте в резолютивній частині суд визнав договір дарування недійсним та поновив право власності на будинок *М.*

Цілком очевидно, що в цьому випадку договір дарування слід було визнавати недійсним за ст. 229 ЦК України як вчинений через помилку. Суд не може застосувати норми щодо правочину, який сторони насправді вчинили (договір довічного утримання), оскільки невідомо, на яких умовах буде здійснюватись утримування, в чому полягає догляд тощо [7].

Нерідко видається генеральна довіреність на автомобіль при його фактичній продажі цій же особі. Тобто правочин (довіреність) прикриває договір купівлі-продажу.

Таким чином, очевидно, що мета удаваного правочину – обійти вимоги закону, порушити права інших осіб, уникнути виконання обов'язків.

Значення врахування волі та волевиявлення в правочинах демонструється й наслідками вчинення фіктивного і удаваного правочинів. Так, визнаючи недійсним фіктивний правочин, тим самим суд не спростовує, а реалізує дійсну волю сторін, яка не була спрямована на настання наслідків, які б зазвичай наставали при його вчиненні. Оскільки сторона фіктивного правочину не намагалася їх досягти, не виконували те, що становить зміст правочину (тобто права та обов'язки, які ним обумовлені), то й застосовувати реституцію у цій ситуації безглуздо.

Інша справа з удаваним правочином. У разі визнання правочину удаваним передбачений інший наслідок: застосовуються правила, що відносяться до прихованого правочину. При цьому прикриваючий правочин є нікчемним, але реституція не використовується. Безумовно, прикритий правочин нерідко також може бути недійсним по різних підставах, і суд в цих випадках повинен застосовувати відповідні норми про недійсність правочину. Проте прихований правочин може й відповідати вимогам закону.

У судовій практиці виникало питання, яким чином вирішувати справи, якщо правочин, вчинений насправді, також не відповідає закону. Є підстави вважати, що такий правочин може визнаватися недійсним на підставі ч. 1 ст. 215 ЦК України як такий, що суперечить вимогам закону.

ВСУ вважає, що до удаваних правочинів правові наслідки недійсності, передбачені ст. 216 ЦК України, можуть застосовуватися тільки тоді, коли правочин, який сторони дійсно мали на увазі, є нікчемним або суд визнає його недійсним.

Насправді удаваний правочин – це футляр, який у результаті буде відкинутий, а до відносин сторін повинні застосовуватися норми, що

відносяться до прикритої операції [3, с. 107]. За відсутності недотримання фактичних і юридичних вимог дійсності у законодавця немає підстав ставити під сумнів факт вчинення правочину. Правочин, що прикривається, якщо він не має дефектності елементів складу, повинен бути визнаний законодавцем дійсним і визнається таким. Симуляція, створення помилкового уявлення про наміри означає невідповідність волі і волевиявлення в тих правочинах, вчинення яких заявляється їх учасниками. Разом з тим серйозність намірів і відповідність волі волевиявленню не викликають сумніви у дійсності правочину, що прикривається, якщо інші режимні вимоги, необхідні для вчинення правочину, дотримано. Інакше він так само, як і правочин, що прикриває його, недійсний.

Невідповідність волі і волевиявлення в правочинах виявляється не тільки при недотриманні вимог до правової мети. Внутрішня воля суб'єкта правочину не повинна формуватися на порочних обставинах. У свою чергу, волевиявлення має їй відповідати, правильно відображати внутрішню волю. Вимоги, що дозволяють оцінити реалізацію справжніх намірів суб'єкта правочину при його вчиненні, виявляються в нормах про недійсність правочинів, вчинених під впливом обману, насильства, загрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною або збігу важких обставин (статті 230–233 ЦК України). Вони знаходять віддзеркалення при недійсності правочинів з перевищенням представником повноважень (у тих випадках, коли про це може йтися взагалі – ст. 241 ЦК України), правочинів, вчинених особою, не здатною розуміти значення своїх дій або керувати ними (ст. 225 ЦК України), і правочинів, здійснених під впливом помилки (ст. 229 ЦК України). Юридичні вимоги до волевиявлення, по суті, містять вимоги до процесу формування волі.

Таким чином, воля і волевиявлення в правочині повинні «врівноважуватись», оскільки при невідповідності цих категорій правочин може втратити юридичну силу, що призведе до порушення прав і законних інтересів контрагентів.

Список літератури:

1. Гражданское право : учеб. для вузов : в 2 ч. / под общ. ред. Т. И. Илларионовой, Б. М. Гонгалов, В. А. Плетнёва. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – Ч. 1. – С. 239.
2. *Иоффе О. С.* Советское гражданское право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1967. – 494 с.
3. *Кулматов Т. Ш.* Недействительные сделки по гражданскому праву и правовые средства органов внутренних дел по их предотвращению : дис. на стиск. учен. степ. канд. юрид. наук / Т. Ш. Кулматов. – М., 1996. – 187 с.
4. *Матвеев И. В.* Правовая природа недействительных сделок / И. В. Матвеев. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 176 с.
5. *Мындра Д. И.* Недействительность сделки, не соответствующей закону или иным правовым актам : дис. на стиск. учен. степ. канд. юрид. наук / Д. И. Мындра. – Екатеринбург, 2003. – 193 с.
6. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/63FC4792A8D4179EC225767400449588?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=63FC4792A8D4179EC225767400449588&Count=500&>.
7. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS080880.html
8. *Рабинович Н. В.* Недействительность сделок и ее последствия : моногр. / Н. В. Рабинович. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 171 с.
9. *Скловский К.* Залог, арест имущества, иск как способы обеспечения прав кредитора [Электрон. ресурс] / К. Скловский. – Режим доступа : http://www.juristlib.ru/book_537.html.
10. *Толстой В. С.* Мнимые и притворные сделки / В. С. Толстой // Социалистическая законность. – 1971. – № 12. – С. 34–36.
11. *Хейфец Ф. С.* Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – М. : Юрайт, 2000. – 164 с.
12. *Федоренко Н.* Обзор практики разрешения арбитражным судом Ростовской области споров с участием банков [Электрон. ресурс] / Н. Федоренко, Т. Пипник. – Режим доступа : http://www.juristlib.ru/book_1088.html.
13. *Шестакова Н. Д.* Недействительность сделок / Н. Д. Шестакова ; науч. ред. Н. А. Чечина. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 368 с.
14. *Эрделевский А.* Недействительность сделок: условия, виды, последствия [Электрон. ресурс] / А. Эрделевский. – Режим доступа : http://www.juristlib.ru/book_1313.html.

Скиданов К. В. Действительная воля лиц в мнимых и притворных сделках.

Статья посвящена определению основных черт и различий мнимых и притворных сделок. Определяется сущность пороков воли лиц, совершающих такие сделки, и основания для признания их по суду недействительными. Анализируются на материалах судебной практики способы доказательства нарушения требований закона о достижении сторонами сделки определенной цели. Уделяется внимание последствиям недействительности фиктивных и мнимых сделок.

Ключевые слова: мнимые, притворные, сделки, недействительность, цель, воля.

Skidanov K. Real will of the people in the pretended bargains.

The article is devoted to defining the characteristics and differences of the imaginary and the sham transactions. Determined by the nature of defects will the perpetrators of such transactions, and the reasons for their recognition by the court invalidated. Analyzes on materials

legal ways of proving violations on the parties to the transaction reaching a certain goal. Attention is paid to the consequences of invalidity of fictitious and imaginary transactions.

Key words: imaginary, pretended , deals , invalidity , the goal will.